

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОСТІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

Тополь О.В. (м. Чернігів)

Анотації

В статті дається аналіз феномена старості з точки зору соціологічного підходу, аналіз феномена старості в контексті дослідження зарубіжної і вітчизняної літератури; визначення даного феномена як складного соціального феномена, що породжує багато проблем; геронтології; визначено старість як етап розвитку людини, що характеризується формуванням життєвих смислів, та з'ясовано його соціальні кореляти; розглянуто концептуальні підходи до визначення оптимальної соціальної політики стосовно літніх громадян.

In the article the author gives the analysis of phenomena of oldness from point of sociological approach, analysis of phenomena of oldness in the context of research of foreign and domestic literature; determination of this phenomena as difficult social phenomena, that generates many problems; the analysis of gerontology; the author determines old age as stage of development of man which is characterized by forming of vital senses, and finds out its' social correlates; the conceptual approaches to determination of optimum social policy in relation to old citizens are considered.

Ключові слова

Старість, соціальний феномен, соціологічний підхід, вікова стратифікація, теорія активності, субкультура,

Вступ

Світова тенденція зростання чисельності літніх людей у структурі населення багатьох країн вимагає усвідомлення старості як нового досить тривалого етапу життя, неповторного і унікального, сповненого нових життєвих смислів та драматичних протиріч. Виникла необхідність соціального аналізу феномену старіння з точки зору факторів, що формують соціальну політику та забезпечують соціальну підтримку людей похилого віку а також факторів, котрі впливають на вироблення їхньої індивідуальної стратегії поведінки.

Соціальні проблеми людей літнього віку, їхній соціальний статус, місце у сучасному суспільстві, у соціальній структурі в різних соціальних системах, спільнотах, у власній родині, взаємовідносини з іншими віковими групами, вікові особистісні зміни не достатньо досліджені як у вітчизняній так і в зарубіжній геронтологічній науці та практиці. Проведення соціогеронтологічних досліджень ускладнюється неоднорідністю геронтологічного континууму: літні люди мають великі

відмінності за віковими, фізіологічними і психологічними особливостями; професійними та статусними ознаками; особистісними характеристиками; сімейним станом; релігійними, естетичними й політичними поглядами.

Метою статті є аналіз теоретичних конструктів сучасної соціальної геронтології, котрі визначають старість як етап розвитку людини (що характеризується формуванням життєвих смислів), та його соціальні кореляти.

Аналіз досліджень і публікацій

З нині існуючих геронтосоціологічних теорій, що намагаються осмислити феномен старості, найбільш популярними є наступні: роз'єднання, активності, субкультури й вікової стратифікації, символічного інтеракціонізму. Всі названі теорії належать американським соціологам.

Теорія соціального роз'єднання або соціального звільнення (disengagement) яку запропонували Дж.Розен й Б.Ньюгартен (Rosen J., Neugarten B., 1960), Е.Каминг та В.Генрі (Cumming E., Henry W., 1961)[1] є найбільш відомою в нашій країні, тому що була описана М.Д.Александровою (1974) [2]. За даною теорією, процес старіння супроводжується неминучим відчуженням людини від суспільства, його соціального і економічного життя; зниженням взаємодії з іншими людьми; зменшенням соціальних ролей, що веде до повного соціального дистанціювання. Змушене «звільнення» від професійних обов'язків (пов'язане з виходом на пенсію), від багатьох сімейних обов'язків (викликаних самотійністю дорослих дітей), зниження соціальної активності і усамітнення (пов'язані зі смертю близьких та друзів) та інше – зменшують життєвий простір старої людини. Старість посилює індивідуальність людини, звільняючи її від зобов'язань перед суспільством - надає можливість звернутися до свого внутрішнього світу і підготуватися до смерті. Роз'єднання функціонально значиме як для самих людей похилого віку так і для інших членів суспільства, таким чином суспільство самовідновлюється, надаючи дорогу новим поколінням.

Якщо прийняти цю теорію як безперечно достовірну, треба визнати, що «успішне» старіння – це спокійне сприйняття соціального відчуження, яке починає сама літня людина і яке схвалюється соціальними нормами. «Втрата минулих соціальних ролей в сукупності з погіршенням стану здоров'я веде до порушення існуючого динамічного стереотипу особистості, до зміни її світогляду і поведінки. Явище роз'єднання виражається у зміні мотивації, звуженні кола інтересів і зосередженні їх на своєму внутрішньому світі...в спаді комунікабельності» [2, с.33]. Імпліцитно в цьому погляді зауважується на відмінностях у потребах, бажаннях, мотиваціях, виконуваних ролях літніх і більш молодих людей, що може актуалізувати політику сегрегації,

навіть байдужості до людей пізнього віку і провокувати деструктивне переконання про не важливість похилого віку.

Багато авторів піддають дану теорію критиці. Дослідження Шанас (Shanas, 1968) показало, якщо людина похилого віку здорова, має достатній рівень матеріальної забезпеченості, то її активність з віком не знижується. Д.Бромлей (Bromley, 1988) критикуючи теорію, говорить, що з віком втрата певних соціальних зв'язків замінюється іншими, й при зменшенні їх кількості, вони стають більш значимими і важливими. Зважаючи на те, що люди похилого віку мають менше соціальних обов'язків, у них є більше можливостей займатися улюбленою справою і проявляти активність.

Дослідження Маддокса (Maddox, 1970) показали, звільнення в основному відбувається у тих людей, які завжди були «затворниками» і така поведінка була характерна для них протягом усього життя і це не є відповіддю на старіння [3].

Отже, розглядаючи дану теорію треба виходити з того, що «роз'єднання» може відбуватися як один із варіантів життя літньої людини, але воно не є обов'язковим для усіх і проявляється індивідуально в залежності від внутрішніх ресурсів літньої людини, її особистісних рис, фінансової ситуації, освіти, життєвого досвіду та ін.

Ця теорія не бездоганна в моральному відношенні. Цей підхід не сприяє виробленню соціальної політики спрямованої на включення літніх громадян в активне суспільне життя, захист їх від дискримінації й ейджизму, навпаки формує залежність людей похилого і старого віку від держави, а соціальну роботу з літніми зводить до соціального обслуговування, догляду.

Теорія активності є альтернативною до попередньої. Автори даної теорії Хеваюрст, Ньюгартен, Мобін (Havighurst, Neugarten, Mobin 1961, 1968) говорять, що вступаючи в старість, люди зберігають ті ж потреби й бажання, що й у середньому віці, і всіляко чинять опір будь-яким намірам виключити їх із життя суспільства.

Згідно даної теорії під благополучною старістю розуміється збереження соціальних зв'язків, соціальних ролей і підтримання активності середнього віку. Під емоційним благополуччям (задоволеністю життям) розуміється наявність позитивного образу-Я, оптимістичного настрою; задоволення своїм минулим життям і прийняття нових умов; отримання задоволення від активності повсякденного життя. Цей підхід активно підтримується на Заході і є базисом соціальної політики стосовно літніх людей, яка орієнтується на включення їх у активне суспільне життя, створення умов для розвитку здібностей і можливостей.

У своїй крайній формі теорія активності так само не приваблива, як і теорія роз'єднання. На думку Я. Стюарт-Гамільтона неприємно спостерігати орди соціальних працівників, котрі змушують людей похилого віку «зливатися» з іншими «для їхнього власного блага» з

обов'язковими прогулянками й т.д. Він висловлює загальну точку зору, що «теорії звільнення і активності описують оптимальні стратегії для деяких, але не для всіх людей, і питання яка з них краща, залежить від набору факторів, таких як фінансові обставини (наприклад, чи може людина дозволити собі активний образ життя?), здоров'я (наприклад, чи має людина все ще сили для яких-небудь хобі?) і типу особистості (наприклад, інтроверти можуть ненавидіти активний образ життя)» [4, с. 145].

Відповідно до теорії субкультури (А.Роуз), культура стає стрижнем, який поєднує людей літнього віку, і створює особливу близькість між ними й у той же час відокремлює їх від інших вікових когорт. Причому автор теорії стверджує, що культура літніх особлива, відмінна від культури всіх інших вікових груп. У практичному плані А.Роуз пропонував створення селищ, житлових будинків, домів-інтернатів для пенсіонерів.

Що стосується субкультури, то вона не є якоюсь знову створюваною культурою для літніх людей, це ті норми моралі й поведінки, традиції, духовні цінності, котрі засвоїло колись їхнє покоління. Вона дійсно може поєднувати людей у певну групу. Але розвиток культури відбувається безперервно і більшою мірою поєднує різні покоління, чим розводить їх. Не виправдала себе ідея створення різного роду сепаратних поселень для людей похилого віку. Але можна вважати, що ця ідея стала базою для створення клубів за інтересами для літніх, будинків для проживання та ін.

Теорія вікової стратифікації припускає вікову диференціацію поряд із соціальною, розглядає суспільство як сукупність вікових груп, котрі мають обумовлені віком відмінності у здібностях, рольових функціях, правах і привілеях. У межах цієї теорії важливими стають проблеми суспільного статусу літніх людей, індивідуальні відмінності при переході із одного вікового періоду в наступний, механізми розподілу соціовікових ролей, взаємовідносини з іншими віковими групами. За даною теорією, з виходом на пенсію людина втрачає свій престиж, втрачає владу над іншими і над самою собою, тобто старість характеризується втратою контролю над ситуацією.

Соціальна політика, що базуватиметься на даній теорії, не в змозі враховувати реальні бажання і потреби літніх людей.

Теорія символічного інтеракціонізму була сформульована американським соціологом і психологом Джорджем Мідом (Mead, G.H.) Вона приваблює побудовою концепції старості на фундаменті ідей з різних галузей науки: геронтології, демографії, психології, медицини, теорії й методики соціальної роботи. В її основу покладена ідея комунікації як засобу взаємного пристосування індивідів, що є найважливішою умовою існування й розвитку суспільства. Для літньої людини це пристосування: а) до представників нових, молодих когорт; б) до «узагальнених інших», які в цьому випадку виступають як змінене суспільство у цілому; в) до

самого стану старості, тобто до самого себе в новій якості. З іншого боку, суспільство повинне пристосуватися до того, що значною його частиною є люди старших віків, що його демографічна структура прийняла новий вид - "сивого суспільства". Якщо пристосувальні здатності старих вироблялися століттями, (Дж. Мід відзначав, що людське поводження взагалі має адаптивний характер), то суспільство з необхідністю пристосуватися до власної старості зіштовхнулося вперше й багато в чому виявилось до цього неготовим ні на рівні соціуму, ні на рівні індивідів.

Цікавими є положення Дж. Міда про стадійність процесу розвитку самості. На першій стадії, стадії рольової гри дитина ідентифікує себе з тим образом, котрий йому нав'язують або підказують батьки. На другій стадії, власно ігровій, підліток, спілкуючись у більше широкому колі, одержує можливість глянути на себе з боку. Так формується "мене" і приймаються правила гри. На третин стадії людина входить у певну групу, засвоює систему відносин і тим самим визначає своє місце в суспільній ієрархії.

Аналогічно можна розглянути формування у людини образу старості. На першій стадії, ще задовго до настання реальної старості, людина підспудно «приміряє» на себе образ старого, у спілкуванні з людьми старшого віку, з дідусем, бабусею. На наступних стадіях, засвоює правила поведінки в співтоваристві пенсіонерів, особливо в передпенсійному віці приймає моду цієї групи, відмовляється від колишніх звичок, засвоює прийняті правила поведінки старих. На останній, пенсійній стадії, вона використовує придбане на попередніх стадіях, набуває символи старості, адаптується до нового ставлення до себе з боку оточуючих. Важливим моментом є своєчасність вступ у кожен етап.

Доводиться констатувати, що існуючі соціологічні теорії старіння в основному являють собою вузькі, обмежені подання, що розглядають лише окремі аспекти феномена старості, при відсутності солідної теоретичної систематизації.

Обговорення проблеми

Ряд дослідників роблять акцент на змінах у організаційній структурованості соціального життя літніх людей, виділяючи головною - тенденцію зменшення соціальних зв'язків, що обумовлена зменшенням зайнятості на роботі (вихід на пенсію), зменшенням кола сімейних обов'язків, зміною культурного середовища, усамітненням як способом життя. Все це вимагає сформованості адаптаційних соціально-психологічних механізмів, які захищають літню людину від соціальних проблем, викликаних старістю а також негативних проявів особистісних вікових криз.

Англійські психологи Дж.Адамс, Дж. Хайес й Б.Хопсон (Adams, J., Hayes, J., Hohnson, B) [5, с. 220.] відмічають, що сучасне суспільство легко відторгає суб'єкта від певної соціальної групи і далі кидає його

напризволяще у пошуках «нейтральної смуги» і способів реінтеграції в нове середовище.

А. Теннеп назвав три етапи процесу переходу до кожної наступної соціальної позиції: сегрегація – відокремлення людини від старого оточення і розрив з минулим; транзиція – проміжний стан, «пустеля безстатусності»; інкорпорація – наступне включення індивіду у свою соціальну групу, але уже у новій якості [6, с. 30]. Успішний перехід до нової соціальної позиції характеризується особистісним ростом людини, набуттям нових здібностей, визначенням нових власних поведінкових стратегій, корекцією взаємин з оточуючим світом.

Інші дослідники аналізують проблеми старості в контексті профілізації особистості: її стиля життя, позицій, соціокультурних орієнтацій. При цьому відкритість, проникнення у соціальний потік або, навпроти, тенденцію відвертатися від життя співвідносять з варіативністю індивідуальних реакцій [7, с.64-66]. Люди з активною життєвою позицією відкриті до змін, намагаються самостійно вирішувати проблеми, пов'язані з віковими змінами, у відповідності до своїх фізичних можливостей. Люди з пасивною життєвою позицією намагаються перекласти відповідальність за вирішення проблем літнього віку на різні соціальні інститути. При чому у них найчастіше в старості проявляються негативні особистісні риси, такі як незадоволеність, дратівливість, озлобленість та ін. котрі не були помітні в молодості.

Прибічники теорії розподілу матеріальних благ, виокремлюють людей похилого віку в певну соціальну страту, котра порівняно з іншими віковими групами знаходиться у несприятливому положенні, тому що представники «третього віку» дистанційовані від багатства, влади і престижу [8, с.376-377]. Даний підхід викликає заслужену критику, тому що по-перше, в розвинутих країнах пенсіонери є найбільш платоспроможною групою з найбільшим витратним капіталом; по-друге, викладена сентенція відображує процес концентрації суспільної свідомості на утилітарних цілях, зневажається соціокультурна роль літніх людей (передача досвіду, знань, умінь, традицій, тощо). Вікова асиметрія проявляється у суспільній свідомості наданням пріоритетів на користь молодості, що пов'язано з орієнтацією на молодіжні цінності (спортивні ігри, розваги, культ багатства, успіху). Старість у такому контексті є непривабливою. Орієнтація літніх людей на матеріальні і тілесні цінності, що проявляється у підтримці спортивної форми, пластичних операціях, дотриманні молодіжного стилю в одязі, активному способі життя і т. ін., часто збіднюють цінності людського існування на фінальному етапі життя, нівелюють позитивний образ респектабельної старості, престижу мудрості літнього віку. Негативне сприйняття старості формують і теорія найменування або «навішування ярликів», за якою

старий асоціюється зі слабим, хворим, бідним. Деякі дослідники розглядають старість як вид соціальної девіації, що виникає у відповідь на соціальний тиск. Основою такого підходу є уявлення про певні норми, обмеження або ідеали розвитку особистості.

Значна частина дослідників багато уваги приділяє поняттям часової перспективи у літньому віці. Старість характеризується зростанням зверненості до теперішнього часу (будь-які факти розглядаються літньою людиною як події, ритм життя уповільнюється) а також зверненості до минулого, що пов'язано з переоцінкою життя і згадуванням яскравих вражень. Р.Шейдт [9, с.60] відмічає у літніх людей інтенсивну психологічну включеність у власне оточуюче середовище, яке має особисту значимість, несе смислове навантаження. Втрата складових цього середовища сприймається літніми людьми як стресова ситуація. Реверсія (повернення) до минулого може усвідомлюватись з психологічної точки зору як спроба знайти точку опори, і таким чином нейтралізувати негативні наслідки всіляких змін сучасного життя, нав'язаних цінностей, нагромадження економічних і ідеологічних побудов. Більше того, феномен «повернення до минулого» є важливим елементом адаптації до нової ситуації, виступає стимулом до нових свідомих і відповідальних дій. В.Франкл пише «Минуле самий надійний вид буття. Становлячись минулими, наші можливості уже ніколи не зникнуть безслідно – тільки нереалізовані можливості зникають назавжди»[10, с. 207]. Отже, умовою особистісного розвитку людини є її постійне змінення зі збереженням усього, що було досягнуто.

В контексті теорії «соціальних естафет» [11, с. 33-54] соціальна динаміка представляється як передача естафети від покоління до покоління, трансляція певних соціальних програм, зразків поведінки. Ці зразки, безпосередньо задані ситуацією або вказані на рівні вербальних формулювань, можуть бути двох типів: зразки позитивні і зразки – заборони, котрі фіксують негативний досвід, досвід невдач, що застерігає від повторень. Часова тривалість соціальних стереотипизованих форм досвіду скорочується, наприклад традиції можуть змінюватись навіть в рамках одного покоління. З інформатизацією суспільства змінюється зміст і форми знань та швидкість їх передачі новим поколінням. Якщо в минулі епохи образ життя літньої людини виступав як зразок майбутнього життя молодшої людини, то для сучасності характерно засвоєння молодим поколінням нових життєвих звичок і традицій, що знецінює досвід представників старшого покоління і зменшує їх вплив.

Про взаємозв'язок та відповідальність поколінь говорить теорія «громадянства декількох поколінь». Згідно теорії, громадяни несуть колективну відповідальність за природний капітал (стан оточуючого середовища), фізичний капітал (інфраструктура, виробництва і обладнання), фінансовий капітал, соціальний капітал (заклади і

структури), культурний капітал (цінності, принципи, концепції, традиції), що передаються майбутнім поколінням.

Важливим є розгляд старості в рамках субкультурного підходу. Кожне покоління відрізняється своїми світоглядними традиціями, культурною ідентичністю. Л.Г.Іонін відмічає різноманіття сучасного репертуару культурних стилів, які не співпадають з соціально-структурними і лише частково співпадають з професійно-структурними поділами. Котрі можуть бути охарактеризовані за наступними параметрами: спосіб задоволення життєвих потреб, норми внутрігрупових стосунків; ставлення до соціального оточення; мова групи; культурно-просторові характеристики середовища спілкування.

Культурні стилі можуть бути виділені за різними підставами: половими, національними, віковими. Останні дозволяють фіксувати як молодіжну культуру, так і стариківський «пенсіонерський» стиль [12, с. 66]. Різноманітність варіантів соціальної інтерпретації феномену старості свідчить про його складність. Теоретичні підходи в комплексі дають розуміння старості як цілісного етапу людського життя, рівноцінного в співвідношенні з іншими етапами розвитку, котрий характеризується особливою психологічною динамікою і соціокультурною забарвленістю.

Висновки

Покращення соціального положення людей похилого і старого віку, побудова оптимальної системи соціальної роботи з ними, вимагає перегляду застарілих концепцій про старість, особистість літньої людини і роль старшого покоління в житті суспільства. Ставлення суспільства до старіння певною мірою впливає на здібність літніх людей оперативно адаптуватися до старості. Прагнення до індивідуального і суспільного розвитку, дозволить наповнити життя літньої людини новим змістом, зробити його привабливим, і в кінцевому результаті сприятиме створенню спокійної і доброзичливої цивілізації.

Нова філософія сприйняття старіння населення й старості як періоду життєвого циклу окремої людини повинна бути переосмислена з позицій сьогодення і покладена в основу концептуальних розробок, підходів до визначення адекватної соціальної політики стосовно літніх громадян.

Концептуальні погляди світового співтовариства на нову модель старості, місце і роль літніх людей знайшли відображення у «Принципах ООН відносно літніх людей» прийнятих резолюцією 46/91 Генеральної Асамблеї від 16.12.1991р.[13]. Принципи, що рекомендовано включити урядам до своїх національних програм наступні: незалежність, участь, догляд, реалізація внутрішнього потенціалу, достоїнство. Принцип «незалежність» передбачає задоволення фізіологічних і матеріальних потреб людей похилого віку. Вони повинні мати можливість працювати, займатися прибутковою

діяльністю, брати участь у визначенні термінів і форм припинення трудової діяльності, мати можливість брати участь у освітніх і професійних програмах. Принцип «участь» передбачає залучення літніх людей до суспільного життя, активної участі у розробці і здійсненні політики стосовно людей похилого віку. Принцип «догляд» вміщує питання забезпечення доглядом і захистом з боку сім'ї і спільноти у відповідності до системи цінностей даного суспільства. Передбачається доступність до медичного обслуговування, до послуг соціальних, правових та опікунських установ. Літні люди повинні мати можливість користуватися правами людини і основними свободами, знаходячись в будь-якій установі, що забезпечує лікування, догляд, включаючи повну повагу їхнього достоїнства, переконань, потреб і особистого життя, а також права приймати рішення щодо догляду за ними і якості їх життя. «Реалізація внутрішнього потенціалу» передбачає доступ до можливостей суспільства в сфері освіти, культури, духовного життя і відпочинку. Принцип «достоїнство» заперечує експлуатацію, фізичне або психічне насилля над літньою людиною. Вони мають право на достойний і безпечний образ життя, справедливе звернення незалежно від статі, віку, расової і етнічної приналежності, інвалідності або статусу, а також незалежно від їх економічного вкладу.

Перспективи подальших досліджень:

- ✓ аналіз феномена старості з точки зору соціологічного та інших підходів;
- ✓ визначення проблем, пов'язаних з досягненням старості;
- ✓ концептуальні підходи та теорії до визначення феномена старості.

Джерела

1. Cumming, E. and Henry, W. E. (1961) Growing Old. New York: Basic Books.
2. Александрова М.Д. Проблемы социальной и психологической геронтологии. - Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1974. – 135 с.
3. Maddox, G.I. (1970) Persistence of life style among the elderly. In E. Palmore (ed) Normal Aging. Durham: Duke University Press.
4. Стюарт-Гамильтон Я. Психология старения. – СПб.: Питер, 2002. - С. 145.
5. Adams, J., Hayes, J., Hohson, B. Transition: Understanding and Managing Personal Change. L., 1976. - P. 220.
6. Цит.за: Тендрякова М.В. Мужские и женские возрастные инициативы (Вариант постановки проблемы) // Этнографическое обозрение. М.: ИЭА РАН, 1992, № 4. - С. 30.
7. Шмелева Н.Б. «Третий» возраст и его проблемы. Технологические аспекты социальной работы с пожилыми людьми // Социальная работа.- 1995, № 2.- С. 64-66.
8. Н.Смелзер. Социология.- М., 1994.- С. 376-377.

9. Шейдт Р. Экология старения: иллюстрации из сельского Канзаса// Психологический журнал. Т.18., 1997, № 16.- С. 60.
10. Франкл В. Человек в поисках смысла.- М.. 1990.- С. 207.
11. Розов М.А. Методологические особенности гуманитарного познания// Проблемы гуманитарного познания. Новосибирск, 1986. – С. 33-54.
12. Ионин Л.Г. Театр культурных форм// Человек. 1991, № 3.- С. 66.
13. Принципы ООН в отношении пожилых людей/ Приняты резолюцией 46/91 Генеральной Ассамблеи от 16.12.1991. - <http://www.un.org>

Стаття надійшла 30.08.2008 р.